

1856 թ. «ՀԱԹԹԸ ՀՅՈՒՄԱՅՈՒՆԸ» ԵՎ
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուս-և վրոպական հակամարտության հիմքում ընկած էր Մերձավոր Արևելքում մեծ տերությունների պայքարը գերիշխանության համար. «Մի կողմից այդ գերիշխանությանը հավակնում էր ցարական Ռուսաստանը, իսկ մյուս կողմից՝ Անգլիան և Ֆրանսիան... Երկու կողմերն էլ հետապնդում էին անարդար, զավթողական նպատակներ»¹⁰⁹: Ցարական Ռուսաստանը ձգտում էր հաստատել իր ազդեցությունը Թուրքիայում: Անգլիան և Ֆրանսիան նույնպես շտապում էին հաստատել իրենց քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանությունը Թուրքիայում և Մերձավոր Արևելքում: Անգլիան և Ֆրանսիան մտավախություն ունեին, որ Ռուսաստանը կտիրանա Թուրքիային: Իսկ Նիկոլայ Առաջինը, Թուրքիային համարելով «հիվանդ մարդ», երկյուղում էր, որ Թուրքիայի «հոգեվարքը» այնքան էլ հեռու չէ, և Թուրքական կայսրությունը կարող է փլվել, և այդ պարագայում Մերձավոր Արևելքին կտիրանա Անգլիան. «Ցարը (Նիկոլայ Առաջինը - Գ.Հ.) Անգլիային առաջարկում էր Թուրքական կայսրության մասերը բաժանել Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև»¹¹⁰:

Քաղաքական այս «խաղերում» Ռուսաստանը աչքաթող էր արել Ֆրանսիային, որը ցարի կարծիքով, չէր ցանկանա պատերազմի մեջ մտնել, և Ավստրիային, որն իր կարծիքով, չի դիմագրի Ռուսաստանին: Անգլիան ցարին մերժեց Թուրքիայի վերաբերյալ որևէ համաձայնություն կնքել Ռուսաստանի հետ, մանավանդ որ նման համաձայնությունը կհարուցեր Ֆրանսիայի և Ավստրիայի կասկածները: Անգլիայի մերժումը ստանալով՝ Նիկոլայը որոշեց հարձակվել Թուրքիայի վրա:

1853 թ. նշանավորվեց ռուս-թուրքական պատերազմով, որի սկզբնական շրջանում ռուսական զորքն ու նավատորմը

¹⁰⁹ История дипломатии, т. 1, М., 1959, с. 642.

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 643:

Հաղթանակ էր տանում: Ռուսաստանի Հաջողությունները պատերազմի թատերաբեմում ստիպեցին Անգլիային և Ֆրանսիային որոշակի քայլերի դիմել՝ պայմանադիր կնքել Թուրքիայի հետ և պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ: Անգլիային և Ֆրանսիային միացան նաև Ավստրիան և Պրուսիան: Ռուսաստանը պարտվեց, և 1856 թ. կնքվեց Փարիզի դաշնագիրը, որով Սև ծովը Հայտարարվեց չեզոք, Ռուսաստանն էլ զրկվեց Սև ծովում նավատորմ ունենալու իրավունքից: Ըստ այս դաշնագրի երրորդ հոդվածի, Թուրքիային վերադարձվեցին ռուսական զորքերի զբաղած տարածքները՝ Կարսը, Արդահանը: Օսմանյան պետութայունում ապրող քրիստոնյաները անցնում էին եվրոպական տերութայունների հովանավորության տակ: Սակայն եվրոպական տերութայունները հովանավորում էին Թուրքիային և ամենևին մտահոգված չէին թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ճակատագրով:

Ղրիմի պատերազմից հետո եվրոպական տերութայունները բացահայտ ֆինանսական և տնտեսական ճնշում են գործադրում Թուրքիայի վրա, և վերջինս, ֆինանսա-տնտեսական կախման մեջ է ընկնում այդ պետութայուններից: 1850-ական թթ. Թուրքիայում սկսվում է բարեփոխումներ անցկացնելու շրջան: Փարիզի կոնֆերանսի նախօրյակին սուլթան Աբդուլ Մեջիդը՝ իր դաշնակիցների հորդորով, կարելի է ասել՝ նրանց ճնշման ներքո, 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակեց «Հաթթ-թը Հյումայունը», որը նախատեսում էր բարեփոխումներ կատարել, արտոնութայուններ տրամադրելով Թուրքիայում ապրող ոչ մահմեդական ժողովուրդներին քրիստոնյաներին:

Թանգիմատթով ենթադրվում էր պահպանել թուրքահպատակների անձի, ունեցվածքի և պատվի անձեռնմխելիութայունը: «Հաթթ-թը Հյումայունով» Օսմանյան կայսրութայունը ձգտում էր Փարիզի դաշնագրի կնքման նախօրյակին համալսարհային հասարակութայունը ցուցադրել, որ ինքը կարող է լուծել իր երկրի բարեփոխումների խնդիրը: Փարիզի դաշնադրով Օսմանյան Թուրքիան պաշտոնապես դասվում էր քաղաքակիրթ պետութայունների շարքը, ինչի փոխարեն նրանից պահանջվում էր բարենորոգել իր երկիրը բոլոր հպատակներին անխտիր շնորհելով հավասարութայուն:

Օսմանահպատակ Հայերի և մյուս քրիստոնյաների համար այս հրովարտակը կարևոր նշանակութայուն ուներ, քանի որ, հիմնվելով նրա վրա, եվրոպական պետութայունները ճնշում են գործադրել Թուրքիայի վրա ի նպաստ նրա քրիստոնյա

րնակիչների ինքնավարության, և որը դադարախոսական ու իրավական հիմք էր դառնալու հայերի ու հույների աղգային ներքին կանոնադրությունների համար: Այն ունեւ հույժ կարևոր ձևակերպում. «Նորին կայսերական Մեծության Սուլթանը, մշտապես մահադատված իր հպատակների բարօրությամբ, շնորհելով հրովարտակ, որով բարեկամում է նրանց վիճակը առանց դավանանքի կամ ցեղի խտրության, և հաստատում են նրա վեհանձն մտադրություններն իր կայսրության քրիստոնեական աղգաբնակչության նկատմամբ և կամենալով այդ մասին իր ղգացմունքների նոր ապացույց տալ, որոշեց պայմանավորվող Տերություններին հաղորդել վերահիշյալ, սեփական մղմամբ հրապարակած հրովարտակը: Պայմանավորվող Տերություններն ընդունում են սույն հաղորդման բարձր կարևորությունը, ընդ այնմ հասկանալով, որ այդ հաղորդումը ոչ մի դեպքում հիշյալ պետություններին իրավունք չի տալիս միջամտելու համախումբ թե առանձին, նորին Մեծության Սուլթանի հարաբերություններին՝ նրա հպատակների նկատմամբ և նրա կայսրության ներքին կառավարման գործերին»¹¹¹: Վաղուց հայտնի է, որ այս հրովարտակի խմբագրման մեջ մեծ դեր խաղացին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի ղեկավարները՝ թուրքիային փաստորեն տրամադրելով ձեռքերի աղատություն՝ իր ուղածին պես վարվելու սեփական խոստումների հետ: Նախապես կշռադատված ու մտածված այս քաղաքականության էությունը չհասկանալով՝ եվրոպամետ ուսումնասիրողը տերություններին նույնիսկ ուշացած ապաշխարողի հատկություններ է վերագրում. «Այս սխալը նրանք շատ շուտ հասկացան, երբ տեսան, որ բարենորոգումները մնում էին միշտ թղթի վրա իրրե մեռած տառ»¹¹², - դրում է Ա. Սարուխանը: Նույն միամտությամբ նա պնդում է, թե աններելի էր Գրդ հողվածի վերջին պարբերությունը հավելելու փաստը, քանզի հիմնվելով այս պարբերության վրա թուրք կառավարությունը, իբր, մերժում էր «Եւրոպական գահլիճների միջամտութեան իրավունքը թիւրքիայի ներքին գործերում»¹¹³: Այդպիսով, թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների կացության բարելավման խնդիրները ճանաչվեցին որպես Օս-

¹¹¹ Պողոսյան Դ., Զեյթունի պատմությունը, Ե., 1969, էջ 154:

¹¹² Սարուխան Ա., Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Թիֆլիս, 1912, էջ 14:

¹¹³ Նույն տեղում:

մանյան կայսրութեան ներքին խնդիրներ: Պատճառն այն էր, որ եվրոպական պետութիւնները մտահոգված էին լուրջ թուրքիայի տնտեսութիւնը իրենցից կախման մեջ դնելու հարցով, ուստի չէին կարող ընդհանրապէս տեղ չդնել այն հանգամանքը, որ դեռևս 1839 թ. հրապարակված «Հաթթը շերիֆ»-ի մեջ տեղ էր գտել «Հաթթը Հյումայունի» արժարժեքով հարցերի և խոստումների մի մասը, որոնք բնականաբար, չէին կենսագործվել: Չկենսագործվեց նաև «Հաթթը Հյումայունի»: 1859 թ. եվրոպական տերութիւնները դիմեցին Թուրքիային մի հուշագրով, որտեղ ասված էր, որ Թուրքիան չկատարեց իր խոստումները բարենորոգումների վերաբերյալ: Նման պահանջով եվրոպական մասի սլավոնական ժողովուրդների վերաբերյալ, Թուրքիային դիմեց նաև Ռուսաստանը: Ստեղծվեց մի հանձնաժողով, որը զբաղվեց Թուրքիայի եվրոպական մասի քրիստոնյաների բողոքների հարցով: Սակայն հանձնաժողովի ծավալած գործունեութիւնը ամենևին չթելադրեց այդ ժողովուրդների վիճակը:

Ղրիմի պատերազմից հետո Օսմանյան կայսրութիւնը ավելի մեծ ֆինանսական կախման մեջ է ընկնում եվրոպական տերութիւններից: Ֆինանսական ճգնաժամ ապրող Թուրքիայում ավելի է վատթարանում հպատակ ազդերի սոցիալ-քաղաքական կացութիւնը խթանելով նրանց ազգային ինքնորոշման տրամադրութիւնները:

XIX դ. առաջին կեսին եվրոպական Թուրքիայում ուժեղանում են սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Հունաստանի և Սերբիայի ազատագրումը օսմանյան տիրապետութիւնից որոշակի ազդեցութիւն ունեցավ արևմտահայութեան քաղաքական կյանքի վրա: 1862 թ. բռնկվեց Զեյթունի ապստամբութիւնը, որով հայ ազատագրական գաղափարախոսութիւնը իր գործնականութիւնն էր գտնում իրական հիմքերի վրա: Զեյթունի իրադարձութիւնները, ինչպես և ֆրանսիական քաղաքականութեան ակտիվացումը Օսմանյան Թուրքիայում՝ շրջադարձային և վճռական նշանակութիւն ունեցան «Ազգային սահմանադրութիւնը» վերահաստատելու խնդրում (1863 թ.):

Երկյուղելով իր տիրապետութեան տակ գտնվող ժողովուրդների ըմբոստացումից, 1858-1859 թթ. Թուրքիան ձեռնամուխ եղավ բարեփոխումների անցկացմանը: 1859 թ. օսմանյան իշխանութիւնները առաջարկեցին Կ. Պոլսի հայոց պատ-

րիարքին կից ստեղծված քաղաքական և կրոնական ժողովներին մշակել հայերի մեջ անցկացվելիք բարեփոխումների ծրագիր: Այդպիսի ծրագիր մշակվեց հայ մտավորականության ներկայացուցիչների կողմից: 1856 թ. «Հաթթը Հյումայունի» մեջ հայտարարված էին հետևյալ տրամադրությունները օսմանահոլաակ քրիստոնյաների վերաբերյալ. «Այն բոլոր առանձնաշնորհումներն և կրոնական արտոնությունները, որոնք մեր նախնիքներից ի վաղուց անտի շնորհուել են պետություն մէջ բնակվող և իմ պաշտպանութիւնը վայելող բոլոր քրիստոնեայ և այլ ոչմահմեդական հասարակութիւններին՝ վաւերացուած են մեզանից և պիտի պահպանուին: Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչմահմեդական հասարակութիւն պարտաւորվում է մի որոշ ժամանակի ընթացքում իր միջից ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով, Բ. Դոան հսկողութեան տակ և իմ բարձր բարեհաճութեամբ, քննել իւր ունեցած առանձնաշնորհումներն և արտոնությունները, սահմանել ժամանակի և քաղաքակրթութեան պահանջած բարենորոգումներն և հաղորդել Բ. Դոան»¹¹⁴: Հայերը, ելնելով թանգիմաթի այսպիսի ուղղվածությունից, փորձեցին լուծել իրենց ներքին ազգային, հասարակական և կրոնական հարցերը սահմանադրական ճանապարհով, թեև սահմանադրություն բառը դեռ չէր գործածվում: Սուլթան Մեջիդի առաջին հրովարտակից հետո (1854 թ. օգոստոսի 26) Գերագույն ժողովը կազմեց «մի առանձին մարմին, և առաջին անգամ «Սահմանադրական հանձնաժողով» անունը տալով նրան, հանձնարարեց կազմել մի նոր ազգային կանոնադրություն»¹¹⁵: Նոր կազմված կանոնադրությունը հավանություն գտավ և հաստատվեց: Այն ընդունվեց 1860 թ. մայիսի 24-ին՝ որպես «Ազգային սահմանադրություն», որի սկզբունքները մշակել էին առաջավոր մտավորականության ներկայացուցիչներ Ն. Ռուսինյանը, Ն. Պալյանը, Գ. Օտյանը, Սերվիլենը և ուրիշներ: «Սահմանադրությունը կազմված էր լայն, ժողովրդական ոգով և յառաջադիմական ձգտումներով, որ որոշ խմբի համար չափազանց անհաճոյ էր, և սա չուշացավ իր դժգոհությունները հայտնելու»¹¹⁶: Հաստատումից մի քանի ամիս անց պահպանողական ամիրաների և կղերականների մի խումբ հակադրվեց կանոնադրությանը, գտնելով նրա մեջ

¹¹⁴ Սարուխան Ա., Ըշվ. աշխ., էջ 14:

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

¹¹⁶ Նույն տեղում:

«Կրօնի և ազգային ավանդույթների հակառակ կանոններ»¹¹⁷: Առաջ տանելով իրենց ընդդիմությունը, նրանք կարողացան թուրք կառավարության ձեռքով խափանել տալ նրա գործադրությունը: Սակայն արդեն հնարավոր չէր կասկեցնել սահմանադրական հոսանքը: Բժիշկ Սերվիչենը ջանքեր զործադրեց, որպեսզի 1859 թ. կազմվի նոր հանձնաժողով, որտեղ այս անգամ գերակշռում էր աշխարհիկ տարրը և որը ընդգրկեց Գ. Օտյանին, Ն. Ռուսինյանին, Կ. Ություկյանին: Վերջիններս ընդհանուր ժողովին ներկայացրեցին բարեփոխված նոր կանոնադրություն, սակայն այս անգամ էլ կանոնադրության «անողոք թշնամին» հանդիսացավ պատրիարք Գևորգը, որը խոչընդոտում էր նրա վավերացմանը¹¹⁸: Սահմանադրական խումբը Սերվիչենի գլխավորությամբ կարողացավ դրական լուծում տալ այս հարցին: Եվ քանի որ սահմանադրական խումբը քաջ գիտակցում էր, որ ներկա պատրիարքի օրոք հնարավոր չէ հաջողության հասնել, ուստի անհրաժեշտ էր տապալել պատրիարք Գեորգին, որին 1860 թ. ապրիլին փոխարինեց Սարգիս Եպիսկոպոս Գույումճյանը, որը ընդհանուր ժողովի կողմից հաստատելուց հետո վավերացրեց այդ կարևորագույն փաստաթուղթը:

1860 թ. մայիսի 24-ին վավերացված կանոնադրությունն ստացավ «Ազգային սահմանադրություն» անվանումը, որ առաջարկել էր Ն. Ռուսինյանը: Ազգային սահմանադրությունը, գործադրության մեջ մտավ: Կանոնադրությունը «սահմանադրություն» անվանելով ոչ Ռուսինյանը, Սերվիչենը կամ Աղաթոն եղբայրները և մյուսները, քաղաքական կամ ազգային սնապարծությանը որևէ տուրք չէին տալիս, ինչպես հետագայում դնահատվել է այդպիսի անվանումը¹¹⁹:

Այս սահմանադրության արժանիքների և թերությունների մասին քննադատական աշխատություն ունի իրավագետ Ռուբեն-Ժեկմենը՝ «Հայաստանը, հայերը և դաշնագրություններ» խորագրով: Ըստ նրա, ավելի ճիշտ էր այն անվանել ոչ

¹¹⁷ Նույն տեղում:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 16:

¹¹⁹ Խառատյան Ա., Արևմտահայերի ազգային «Սահմանադրությունը» (1860-1863), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, N 2-3 (135-136), էջ 61: Հետևելով հայ պատմագրության մեջ ընդունված եզրույթին, մենք ևս մշակած կանոնադրությունը կանվանենք «սահմանադրություն» զուտ պայմանական իմաստով:

թիւ սահմանադրութիւն, այլ հայ համայնքի կանոնադրութիւն, որի նպատակն էր կադմակերպել «Կիսով չափ աշխարհական, կիսով չափ կրօնական մի հասարակութիւն, որի իրավունքները վաղարում են այնտեղ, որտեղ սկսվում են մի իսկական պետութեան իրավունքներ»¹²⁰: Խոսքն ու գործը այստեղ հակասում էին միմյանց, և սահմանադրութեան 150 հոդվածները ներկայացնում էին «մի շենք, որ կառուցված է մեր ժամանակակից ղեմնկրատական սահմանադրութիւնների ոճով»¹²¹: Այն ընդգրկում էր առաջաբան, կենտրոնի (Կ. Պոլիս) և դավասական ներկայացուցիչների տեղական ժողովներ ու աղգային խորհուրդներ, որոնք հսկողութիւն պիտի սահմանէին կրթութեան, ֆինանսների, արդարադատութեան ընաքավաներում, սակայն, ինչպես ղեկավար նկատել է Ռուեն-ժեկմենը «... այնտեղ կա ամեն ինչ, բացի մի հոդվածից, որի վրա հայր կարողանար հիմնվել արգելելու համար, որ քուրդը չիլի նրա ոչխարները, բայց հանպատիւ նրա աղջկան և չավերն նրա կալվածք, որ հարկահավաքը երկու կամ երեք անգամ չսլահանջէ նրանից միևնույն հարկը, մի խոսքով ամեն ինչ կա, բացի մի այնպիսի կարգադրութիւնից, որ նրան, հային, իբրև երաշխավորութիւն ծառայեր ընդդէմ թուրք կառավարութեան կամայականութեան»¹²²: Պատահական չէր, որ Ալի փաշան այն անվանեց քառակուսի անիվ, որն անօգուտ էր, քանզի չէր կարող շարժվել տեղից¹²³: Ընդունելով սահմանադրութիւնը՝ թուրքերը հավատարիմ են մնացել իրենց համակարգին «չքեղ պիտակներ դնել դատարկ տուփերի վրա», ամփոփում է իր միտքը Ռուեն-ժեկմենը¹²⁴: Սակայն «այստեղ պիտակի հարց չկա: Խնդիրն այն է, որ արևմտահայերենում «կանոնադրութիւն» և «սահմանադրութիւն» բառերը ընդամենը հոմանիշներ են... երկու բառն էլ հավասարաչափ օգտագործվում էին և՛ կանոնադրութեան, և՛ կոնստիտուցիայի իմաստով... Ավելին, արևմտահայերի ազգային ու եկեղեցական գործերի կանոնադրութիւնը դեռևս XIX դ. սկզբին և դրանից էլ դեռ շատ

¹²⁰ Ролан-Жекмен, Армения, армяне и трактаты (Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896, с. 18).

¹²¹ Նույն տեղում:

¹²² Նույն տեղում, էջ 19:

¹²³ Ղազարյան Զ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացութիւնը 1800-1870 թթ., Ե., 1967, էջ 458:

¹²⁴ Ролан-Жекмен, նշվ. աշխ., էջ 18:

առաջ կոչվում էր Հենց «սահմանադրություն»¹²⁵: Հետագայում այս անվանումը հնարավորություն ավելց մի շարք պատմաբանների (ինչպես թուրք, այնպես էլ արևմտյան) «չահարկել» այն (անվանումը - Գ. Հ) հոգուտ Օսմանյան կայսրության համակարգում գոյություն չունեցող ժողովրդավարական սկզբունքների, թե «իբր բարեխնամ սուլթանը արևմտահայերին սահմանադրություն էր շնորհել դեռևս 1860 թ., բուրժուական մի ազատություն, որից ինքը թուրք ժողովուրդը զուրկ էր մինչև 1876 թ. (օսմանյան առաջին սահմանադրությունը)¹²⁶: Սահմանադրությունը, իրականում, որպես կանոնադրություն, զուրկ էր որևէ քաղաքական բովանդակությունից: Սահմանադրությունը չէր անդրադառնում կարևորագույն հարցին՝ անհատի անձնական իրավունքներին: Այս բոլոր թերությունների հետ մեկտեղ չափազանց կարևոր էր այն հանգամանքը, որ տաճկահայերի ազգային հասարակական, կրոնական, և նույնիսկ քաղաքական կյանքը կառուցվում էր այս կանոնադրության սկզբունքների վրա: Սահմանադրության գործադրության առաջին իսկ տարին ցույց տվեց, որ կային բազմաթիվ խոչընդոտներ 1860-ի սահմանադրությամբ դեկլարվելու գործում¹²⁷: Երկու տարի հետո, 1863 թ. մարտի 17-ին Օսմանյան կառավարությունը հաստատեց վերանայված սահմանադրությունը. 1860-ի Սահմանադրությունը իր վերաքննությունից հետո պահպանել էր իր նույն ոգին, այն տար-

¹²⁵ Խառատյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 62:

¹²⁶ Նույն տեղում: Թուրքերը մինչ օրս էլ օգտվում են այս թյուրիմացությունից պնդելով, թե երբ իրենց դեռ սահմանադրություն չունեին, «երախտամոռ» հայերին «շնորհել էին» սահմանադրություն ունենալու իրավունք:

¹²⁷ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի պատճառով հակասություններ առաջացան Ազգային ժողովի և նրա նախագահ Սարգիս պատրիարքի միջև: Ազգային երեսփոխանների մեծամասնությունը Սերվիլենի գլխավորությամբ, որը մեկնել էր Երուսաղեմ և ծանոթացել այնտեղ տիրող անկարգություններին, պահանջում էր, որ Երուսաղեմի պատրիարքը նույնպես ընտրվի համաձայն սահմանադրության՝ ազգային երեսփոխաններից, այլ ոչ թե Երուսաղեմի վանքի միաբանությունից: Վեճը շատ խորացավ և Սարգիս պատրիարքը մերժեց Ազգային ժողովի որոշումները այս հարցի մասին: Սահմանադրականները հաղթեցին և գահընկեց արին պատրիարքին: Այս միջադեպի հետ են հաճախ կապում 1861 թ. սկզբին սահմանադրության դադարեցման պատճառները: Սակայն հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրությունը այս գզվռտոցը օգտագործեց որպես առիթ սահմանադրությունը դադարեցնելու խնդրում: Իրականում թուրք կառավարությունը առանց սանկցիայի էր համակերպվում այն փաստի հետ, որ թուրքապատակ ազգերը փոխեին իրենց վարչական կարգավիճակը (Խառատյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63):

րևությամբ, որ նորը 1863-ին «ավելի ամփոփ և ավելի դործ-
նական կարողություններ էր բովանդակում»¹²⁸։ Սահմա-
նադրության մեջ արվեց մի բնորոշ փոփոխություն՝ աղգային
ժողովի անդամները երեսփոխանները պետք է ընտրվեին թա-
ղային ժողովներում էսնաֆներից ընտրվելու փոխարեն։ Աղ-
գային ժողովը անմիջական կախման մեջ էր Օսմանյան կառա-
վարությունից։ Եվ այս ամենը անվանվում էր ազգային առա-
ջադիմություն՝ արևմտահայության սովի և գաղթի, զանգ-
վածային հարստահարությունների, լլկանքների և բռնաբա-
րությունների լծի ներքո։ Այնուամենայնիվ, առաջադեմ և
ղրական էր այն հանգամանքը, որ արևմտահայերը «սահմա-
նադրական կերպարանք» տվեցին իրենց վարչությանը դեռ
այն չըջանում, երբ այդ քայլին չէին գիմել բալկանյան և այլ
ժողովուրդները¹²⁹։

1856 թ. հաթիթի առաջադրած բարենորոգումներից մեկն
այն էր, որ պատրիարքների և ոչ մահմեդական հասարա-
կությունների արտոնությունները և առանձնաշնորհները հա-
տուկ հանձնաժողովների կողմից քննվելուց հետո պիտի սահ-
մանվեին, որպես ժամանակի ողով և առաջադիմության պա-
հանջներին համապատասխան կանոններ։ Հուլյն, հայ և հրեա
ազգերի համար կազմվեցին հանձնաժողովներ և մշակվեցին
կանոններ։ Եթե ուսումնասիրենք այս երեք ազգերի համար
մշակված և ընդունված կանոնները կամ օրենքները, կտես-
նենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը կրում է իր ժողովրդի հո-
գեբանության դրոշմը։ Հուլյն և հայ պատրիարքություններից,
հրեա խախամապետությունից բացի այդ չըջանում կային ար-
դեն հռոմեադավանների պատրիարքարան և բողոքականների
աղղապետարան, սակայն դրանք չէին ընդգրկված 1856-ի
հաթիթի կանոնադրության մեջ, քանի որ իբրև նորագույն հիմ-
նարկություններ, նրանք զերծ էին մնացել ժողովրդական խա-
վերի հետ ունեցած վեճերից և իրավասության կազմակերպման
հարցերից։ Իսկ հայ և հուլյն պատրիարքների, եպիսկոպոսների
կամ առաջնորդների ընտրության ու փոփոխության մասին
բազմաթիվ վեճեր էին ծագում, որոնք նույնիսկ պահանջում
էին պետական միջամտություն, ինչպես նաև վիճահարույց
էին նրանց եկեղեցական կամ ազգային կալվածների շինույթ-

¹²⁸ Սարուխան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25։

¹²⁹ Հայերից ավելի շուտ (1860 թ. փետրվարին) սահմանադրություն ըն-
դունեցին օսմանահայատակ հույները։

յան, սեփականության ֆինանսավորման, տնտեսության, տուրքի մասին բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք պատճառ էին դառնում պատրիարքարանների և Բ. Դուան միջև բանակցությունների, զանգատների և հրովարտականների համար¹³⁰:

«...Սահմանադրություն կոչված օրենքը կրոնական կամ եկեղեցական առանձնաշնորհում մը չէ, այլ զուլա ներքին ինքնավարության բնական իրավունք, թի այդ իրավունքը ոչ 1860-ին և ոչ 1863-ին է հաստատված, այլ երեք զարերու ժողովրդական պայքարով ժառանգուածն է, որ օրենքի ձև է ստացել»¹³¹, - նշում է Ատոմը:

Հիմնական պայքարը ուղղված էր ամիրայության դեմ, քանի որ «պատրիարքությունը զիջած էր ամիրայության համագործակցելու, իսկ ամիրայությունը հավանած էր էսնաֆություն ընտրելու իրավունքն ընդունելու»¹³²:

«Ազգային Սահմանադրությունը» պատրիարքի՝ որպես ազգի գլխավորի, իշխանությունը տալիս է ազգային կառավարությանը, որը կազմված պիտի լինի հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներից պատգամավորներից:

Կառավարությունը, ավելի ճիշտ ներկայացուցիչները, ընթացիկ գործերի համար ընտրում են 2 «ազգային» խորհուրդ մեկը կրոնական, մյուսը՝ քաղաքացիական գործերի համար, ընտրում է Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքին, մասնակցում է կաթողիկոսի ընտրությանը, շտկում աշխարհիկ և հոգևոր ժողովների միջև եղած անհամաձայնությունները, նաև պատրիարքի և ժողովների միջև ծագած անհամաձայնությունները:

Սահմանադրության քաղաքական արձագանքը անսպասելի եղավ թուրք կառավարության համար, խորացրեց ազգային ինքնագիտակցությունը և հենարան դարձավ ազգային ինքնորոշման ձգտումների համար:

¹³⁰ Ատոմ, Ազգային սահմանադրությունը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 35:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ Բ:

¹³² Նույն տեղում, էջ 29:

GEVORG HARUTYUNYAN
Institute of History, NAS RA

**"HATT-i-HUMAYUN" OF 1856 AND THE NATIONAL
CONSTITUTION OF WESTERN ARMENIANS**

Summary

The confrontation between the Russian Empire and Western European states was based on the struggle among of the Great Powers for the predominance in Western Asia. The Tsarist Russia aimed at the establishment of its influence in Turkey. Britain and France were also interested in the establishment of their political and economic dominance in Turkey and Near East. The Russian Empire was defeated in the Crimean War and after the conclusion of the Treaty of Paris (1856) it lost its right to keep the Russian navy in the Black Sea which had been declared neutral. Besides, according to the 3rd Article of the Treaty the Armenian territories of Kars and Ardahan conquered by Russian troops were returned to the Ottoman Empire.

The Christians living in the Ottoman Empire were taken under the protection of European states. Meanwhile, the European states protected Turkey thus they became disinterested in the fate of the Christian peoples which were the subjects of the Ottoman Empire. At the same time, after the Crimean War European states pressed Turkey financially and economically and the latter became a dependant country.

On February 18, 1856 the Sultan Abdul Mejid I issued the decree "Hatt-i- Humayun" under the pressure of Western European states. It supposed some reforms providing several privileges for non-Muslim, the Christian peoples living in the Ottoman Empire. According to the Imperial Rescript of Tanzimat had been supposed the protection of the persons, property and honour of the subjects of the Ottoman Empire.

In 1862 took place the Zeitun rebellion and thus the Armenian liberation ideology was put into action on the real basis.

On March 17, 1863 the Ottoman government approved the revised text of the National Constitution of Western Armenians. Some changes were made in it: the members (deputies) of the National Assembly had to be elected by the quarter councils instead of *esnaf* (guilds)

The National Assembly was subject to the Ottoman government. Consequently, there was no improvement in social and political life of Western Armenians who lived in conditions of famine and migration, violence and impoverishment. Anyhow, the National Constitution's political resonance had been unexpected for the Turkish government. The Constitution deepened the national self-consciousness of Western Armenians and became a support for aspirations of the national determination.